Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.458](https://doi.org/10.12681/mnimon.458)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Τ. (1989). Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Αγλαΐα Κάσδαγλη. *Μνήμων*, 12, 298–302. <https://doi.org/10.12681/mnimon.458>

να το έχει γράψει κάποιος κύριος Μ. Έγγελς (σελ. 69 για τους δύσπιστους. Προφανώς το «Μαρξ» θεωρήθηκε το μικρό, και συντομογραφήθηκε).

Νομίζω πως αυτά αρκούν. Φυσικά ούτε λόγος για κάποιο σύστημα στην ορθή παρουσίαση των τίτλων (στα ελληνικά βιβλία ο τίτλος αποδίδεται με πλάγια στοιχεία, στα ξενόγλωσσα όχι, αλλά να ήταν αυτό μονάχα!), για αναγραφή σελίδων, σχήματος, για στοιχειωδώς προσεκτική εκτύπωση (ως και το φύλλο τίτλου είναι στραβά κολλημένο), για απόδοση των ονομάτων στη γλώσσα-τους, για ταύτιση των πασίγνωστων, έστω, ψευδωνύμων, για κάποιο ευρετήριο που να βοηθάει το ψάξιμο. Κρίμα τον κόπο, γιατί τεσσεράμισι χιλιάδες βιβλία, όσο βιαστικά και να τ' αντιγράψεις είναι κόπος πολύς. Κρίμα φυσικά και τα έξοδα κρίμα και την ωραία βιβλιοθήκη.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Άγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μετάφραση Άγλαΐα Κάσδαγλη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, 449 σ.

Το βιβλίο της Άγγελικής Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, που εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Έθνικής Τράπεζας, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στην Αμερική το 1977 με τίτλο: *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*. Η ελληνική του έκδοση, σε μετάφραση της Άγλαΐας Κάσδαγλη, περιέχει άναθεωρήσεις και αλλαγές, που, κατά την συγγραφέα, συχνά είναι σημαντικές. Δεδομένου ότι η ελληνική βιβλιογραφία δεν είναι πολύ πλούσια σε πρόσφατες μονογραφίες για την κοινωνική και οικονομική ιστορία του Βυζαντίου, η έκδοση της μελέτης αυτής στα ελληνικά αποτελεί μεγάλο κέρδος για τις βυζαντινές και γενικότερα τις ιστορικές σπουδές στη χώρα μας.

Από τον τίτλο του βιβλίου γίνεται άμέσως σαφές ότι η Λαΐου καταπιάνεται με το όζυ όσο και δυσεπίλυτο πρόβλημα της δομής της αγροτικής κοινωνίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατὰ τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, στην εποχή δηλαδή των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων που συνεπαγόταν η εδραίωση της μεγάλης γαιοκτησίας. Είναι γνωστό ότι το πρόβλημα αυτό άπασχόλησε από νωρίς τους βυζαντινολόγους, οι όποιοι για πολλά χρόνια προσπαθούσαν να άπαντήσουν στο έρώτημα αν η βυζαντινή κοινωνία ήταν φεουδαρχική ή όχι.

Το έρώτημα αυτό λανθάνει, κατά την γνώμη μου, και στην μελέτη της Λαΐου, χωρίς

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ
Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπάντησή του νὰ ἐξαρτῶνται τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς της. Ἀντίθετα, ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὴν συγγραφέα εἶναι «ἡ μελέτη τῶν ἐσωτερικῶν δομῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν σχέσεων τῶν χωρικῶν μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ ἡ διερεύνηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων μαζί με τὴν ἀνίχνευση τῆς δημογραφικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ σὲ μιὰ ἐποχὴ πολλαπλῆς κρίσης».

Οἱ πηγὲς ποὺ ἔχει στὴν διάθεσή της γιὰ τὴν μελέτη ἐνὸς τόσο πράγματι εὐρέως θέματος εἶναι κυρίως τὰ *Πρακτικά* τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τὰ *Πρακτικά* ξέρουμε ὅτι εἶναι ἔγγραφα ποὺ περιείχαν τὴν ἀπογραφὴ τῆς περιουσίας ἐνὸς γαιοκτημόνα, λαϊκοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ, καὶ συντάσσονταν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς φορολογικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διασφαλίσουν τὰ δίκαια τοῦ ἰδιοκτητῆ. Τὰ σωζόμενα *Πρακτικά* προέρχονται ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἰδίως κτήσεις τῆς Αὐτοκρατορίας τὸν ΙΓ'-ΙΔ' αἰῶνα καὶ σὲ συνδυασμὸ μεῖς ἄλλες κατηγορίες ἐγγράφων (δωρητήρια ἔγγραφα, «περιορισμοὺς» κλπ.) ποὺ πολλαπλασιάζονται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατανόηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὴν βυζαντινὴ ὑπαιθρο.

Στὰ *Πρακτικά* τοῦ Ἁγίου Ὁρους ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Λαῖου ὡς πηγὴ γιὰ τὴν μελέτη της περιέχονται οἱ μεγάλες ἀπογραφὲς τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας τὰ χρόνια 1300-1301, 1316-1318, 1320-1321, 1338-1341, καθὼς καὶ σποραδικὲς ἀπογραφὲς ποὺ ἔγιναν ἐνδιάμεσα. Μόλο ποὺ τὰ συγκεκριμένα *Πρακτικά* περιορίζουν γεωγραφικὰ τὴν μελέτη στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸν Ἀξιὸ καὶ τὸν Στρυμῶνα, καὶ παρὰ τὴν προσοχὴ μετὰ τὴν ὁποία ἐπιβάλλεται νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἐρευνητὴς λόγω τῶν περιορισμῶν ποὺ διεξοδικὰ σχολιάζει ἡ Λαῖου (κεφ. Α'), εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἐσώθηκαν, καθὼς ἐξασφαλίζουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν διαχρονικὴ ἐξέταση ὁρισμένων φαινομένων, γεγονότων ὅχι σύνθητες γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἱστορία.

Ὅπως καὶ στὰ περισσότερα *Πρακτικά* ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἰδιοκτησίᾳ λαϊκῶν γαιοκτημόνων, στὰ χρησιμοποιούμενα *Πρακτικά* ἀναγράφονται μετὰ ἀκρίβεια οἱ γαῖες καὶ οἱ γαιοπρόσοδοι ποὺ ἀνήκουν σὲ κάθε μοναστήρι καὶ οἱ ἀγρότες ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὸ μετὰ τὴν περιουσία τους καὶ τὶς φορολογικὲς τοὺς ὑποχρεώσεις. Ἀκόμη, στὰ ἴδια ἔγγραφα περιγράφεται καὶ τὸ νοικοκυριὸ τοῦ κάθε ἀγρότη: σημειώνεται ὁ ἴδιος ὡς ἀρχηγὸς τοῦ νοικοκυριοῦ πρῶτος, τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του, τῶν παιδιῶν του, τῶν γονέων του καὶ ὅσων ἄλλων συγγενῶν κατοικοῦν μαζί του. Καταγράφονται ἐπίσης μετὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀκρίβεια τὰ παρῶντα τοῦ στοιχείου (χωράφια, ζῶα, κῆποι, σπίτια, βάρκες, μύλοι).

Ἀξιοποιώντας, λοιπόν, τὴν χρονολογικὴ τους συνέχεια καὶ τὴν ποικιλία τῶν πληροφοριῶν ποὺ φαίνεται ὅτι περιέχουν, ἡ Λαῖου χρησιμοποιεῖ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ γιὰ νὰ μελετήσει καταρχὴν, μετὰ τὴν βοήθεια τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ καὶ μετὰ τὴν μέθοδο τῆς ποσοτικῆς ἀνάλυσης, τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μονάδες μέσα στίς ὁποῖες ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν ὁ ἀγρότης τῆς Μακεδονίας τὸν ΙΔ' αἰῶνα: τὸ χωριὸ (κεφ. Β'), τὴν μοναστηριακὴ ἰδιοκτησίᾳ (κεφ. Δ'), τὸ νοικοκυριὸ καὶ τὴν οἰκογένεια (κεφ. Γ'). Προηγουμένως, ἤδη στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἡ συγγραφέας διευκρινίζει ὅτι ἡ φύση τῶν πηγῶν της ὁριοθετεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης της στοὺς ἐξαρτημένους ἀγρότες, τοὺς παροίκους, τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς καὶ στὰ μοναστήρια ὡς γαιοκτήμονες· ἐπομένως δὲν ἀσχολεῖται παρὰ μόνον ὑπαινιχτικὰ μετὰ τοὺς λαϊκοὺς γαιοκτήμονες, τὶς ἰδιοκτησίες τοῦ κράτους καὶ τοὺς ἐλεύθερους ἀγρότες τῆς περιοχῆς. Τὴν ἴδια διευκρίνιση ἐπαναλαμβάνει καὶ ἀργότερα στὸν ἐπίλογο, γιὰ νὰ ἐπισημάνει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ζητούμενη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς Μακεδονίας πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ τὴν ἐνδελεχέστερη μελέτη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς

λαϊκούς γαιοκτήμονες και τους παρόικους τους, της παραγωγικότητας του αγροτικού πληθυσμού και της λειτουργίας των πόλεων.

Ο όρος «χωρίον» που άπαντά στις πηγές αντιστοιχοῦσε άναμφισβήτητα σέ έναν οικισμό, του όποιου όμως δέν είναι δυνατόν νά προσδιοριστεί πάντα με ακρίβεια τὸ εὔρος γιά λόγους που ή Λαΐου αναλύει έκτενώς. Περίπλοκο επίσης είναι νά καθοριστεί ή δημοσιονομική και ή νομική ύπόσταση του χωριου και ιδιαίτερα ή επιβίωση της «κοινότητος χωρίου», θεσμου που χαρακτηρίζει την βυζαντινή ύπαιθρο τους προηγούμενους αιώνες. Η Λαΐου υποστηρίζει ότι τόν ΙΔ΄ αιώνα τὸ χωριὸ εἶχε πάψει, με την εκχώρησή του στους μεγάλους γαιοκτήμονες, νά άποτελεῖ φορολογική μονάδα με την έννοια της συλλογικής εὐθύνης γιά την πληρωμή του φόρου στο κράτος και της ισχύος του νόμου της «προτιμήσεως». Διατηροῦσε ὡστόσο κάποια ένότητα, κυρίως οικονομική, και μερικά ὑπολείμματα του κοινοτικού χαρακτήρα του, που συνίσταντο σέ ὁρισμένα κοινά δικαιώματα —ή την διεκδίκησή τους— και σέ ὁρισμένες κοινές ὑποχρεώσεις των χωρικών έναντι του γαιοκτημόνα.

Η ένότητα του χωριου φαίνεται ότι στηριζόταν σέ μεγάλο βαθμό στις συγγενικές σχέσεις που είχαν μεταξύ τους οί κάτοικοί του. Πριν ὑπείσέλθει στην ανάλυση του θέματος ή συγγραφέας σχολιάζει την πολὺ χρήσιμη μεθοδολογικά διάκριση ανάμεσα στους ὁρους οἰκογένεια (=κοινωνική-βιολογική μονάδα), νοικοκυριό (=κοινωνική-οικονομική μονάδα) και ἐστία (=φορολογική μονάδα). Οί πηγές της βέβαια άποδεικνύονται προσφορότερες γιά την μελέτη του νοικοκυριου, τὸ ὁποῖο σέ γενικές γραμμές συνέπιπτε με την οἰκογένεια γιά λόγους που σχετίζονται τόσο με την οικονομική θέση των παρόικων ὡς και με την δημογραφική κατάσταση του πληθυσμου της Μακεδονίας. Την οἰκογένεια, ἐν τούτοις, και την λειτουργία των συγγενικών σχέσεων στα πλαίσια του χωριου, ή Λαΐου επιλέγει νά την κατανοήσει καλύτερα και μέσα από την ὀνοματοθεσία των παρόικων, ή ὁποία ὡς κοινωνική επιλογή μπορεί παράλληλα νά δώσει και άλλες χρήσιμες πληροφορίες γιά την οικονομία, την δημογραφία και την ιδεολογία της ὑπὸ εξέταση κοινωνίας. Συνοπτικά πάντως, ή εἰκόνα που σχηματίζουμε γιά τὸ νοικοκυριό του παρόικου της Μακεδονίας, αξιοποιήσιμη και γιά την μελέτη των δημογραφικών φαινομένων που επιχειρεῖται στα ἐπόμενα κεφάλαια, είναι ή εἰκόνα ενός ὀλιγομελούς νοικοκυριου με πυρηνική δομή, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει από την αριθμητική σύγκριση των διαφόρων τύπων νοικοκυριου που αναδεικνύονται από τις πηγές.

Τέλος, ή συγγραφέας εξετάζει την κοινωνική θέση του παρόικου που ασφαλώς καθοριζόταν από την σχέση του με τὸν γαιοκτήμονα, ἐν προκειμένῳ τὰ μοναστήρια. Έχοντας ὡς άφετηρία την άποψη ότι οί περισσότεροι αγρότες της Μακεδονίας ἦσαν ἐξαρτημένοι, ή Λαΐου αναζητεῖ τις μορφές και τις επιπτώσεις αὐτῆς της ἐξάρτησης, χαρακτηριστικότερη έκφραση της ὁποίας ἦταν ή καταβολή της «μορτῆς» ὡς γαιοπροσόδου. Παράλληλα, με δεδομένο τὸ γεγονός ότι ὁ βυζαντινὸς πάροικος εἶχε νομική ὑπόσταση και τὸ δικαίωμα νά κατέχει προσωπική περιουσία, αὐτήν που στα *Πρακτικά* ἀναφέρεται περιληπτικά ὡς «στάσις», ἐξετάζεται τὸ εἶδος της περιουσίας του παρόικου στην Μακεδονία τὸν ΙΔ΄ αἰώνα και ὁ φόρος, τὸ «τέλος», που πλήρωνε γι' αὐτήν στὸν κύριό του. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των πηγών, ή «στάσις» δέν περιελάμβανε συνήθως σπόριμη γῆ. Αὐτὸ σέ συνδυασμό με την ἐφαρμογή του κληρονομικοῦ συστήματος, που βασιζόταν στην ἀρχή της ἰσομοιρίας, και κυριώτατα με την ἐξάπλωση της μεγάλης γαιοκτησίας, ή ὁποία ἀπορροφοῦσε τὸν αγροτικό κλῆρο και καθιστοῦσε στην πράξη κληρονομικὲς τις σχέσεις ἐξάρτησης, ἐπέφερε την οικονομική ἐξαθλίωση των αγροτών. Στο συμπέρασμα αὐτὸ ὡδηγεῖται ή Λαΐου παρακο-

λουθώντας διαχρονικά τὰ νοικοκυριά που ἀπαντοῦν στὶς πηγές της καὶ διαπιστώνοντας τὴν μείωση τῆς συνολικῆς περιουσίας τους.

Ἡ ἐξέταση τῶν νοικοκυριῶν μὲ χρονολογικὲς σειρὲς τῆς δίνει ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσει ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἐξαφανίζονται στὸ διάστημα τῶν 40 χρόνων πού μεσολαβοῦν ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴν τελευταία ἀπογραφή, ἐνῶ σημειώνεται καὶ πτώση τοῦ οἰκογενειακοῦ συντελεστῆ. Ἐπὶ πλέον, μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων παρατηρεῖται καὶ μείωση τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς εἶναι καθοριστικὲς γιὰ τὴν σκιαγράφηση τῆς δημογραφικῆς εἰκόνας τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι μειώνεται. Ἀνιχνεύοντας τὰ αἷτια τῆς μείωσης (κεφ. ΣΤ'), ἡ Λαῖου τὰ συναρτᾷ μὲ τὰ καταστροφικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς (πολέμους, ἐπιδρομὲς κλπ.), ἰδιαίτερα ὅμως μὲ τὴν μεγάλη κινητικότητα τῶν ἀγροτῶν πού κατὰ τὴν ἀποψὲς τῆς ἦταν ἀπόρροια τῆς ἐξαθλίωσής τους. Σημαντικὴ παράμετρος τοῦ ἴδιου φαινομένου θεωρεῖται ἡ μεγάλη θνησιμότητα καὶ ἡ κάμψη τῶν γεννήσεων πού συνάγονται ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ φύλο καὶ ἡλικία (κεφ. Ζ').

Ἡ συγγραφέας συγκεκριμενοποιεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς της «κατασκευάζοντας», ὡς κατακλείδα στὸ βιβλίο της, τὴν προσωπικὴ ἱστορία μιᾶς ἀγρότισσας, πού τὴν τοποθετεῖ σὲ ἓνα χωριὸ τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς. Θεωρῶ πολὺ ἐπιτυχὴ τὴν ἰδέα τῆς αὐτῆς, ἐπειδὴ διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι τὸ ἐν πολλοῖς θεωρητικὸ πρόβλημα περὶ φεουδαρχίας ἢ φεουδαρχοποίησης στὸ Βυζάντιο μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ ζήτημα συναρτημένο μὲ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν καθημερινότητα ὑπαρκτῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν τὴν μακρινὴ ἐκείνη ἐποχή.

Τὸ βιβλίο *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ* δὲν διαβάζεται, κατὰ τὴν γνώμη μου, εὐκόλα. Περιέχει ἔννοιες καὶ ἐργαλεῖα ἀνάλυσης, πού ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶναι πιά ἐντελῶς ἄγνωστα στοὺς βυζαντινολόγους, παραμένουν ἐν τούτοις δυσπρόσιτα καὶ γι' αὐτὸ πολλὰς φορὲς ἀνεξέλεγκτα. Ἐπὶ πλέον, διατρέχοντάς το ὁ ἀναγνώστης ἔχει συχνὰ τὴν αἴσθηση ὅτι τὰ ἴχνη πού ἄφησε ἡ βυζαντινὴ κοινωνία εἶναι τόσο ἀχνὰ ὥστε ἴσως νὰ εἶναι ὁριστικὰ ἀδύνατη ἡ βαθύτερη προσπέλασή της. Κι αὐτό, γιατί ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὰ θέματα πού ἀπασχολοῦν τὴν Λαῖου τῆς ἐπιβάλλει σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις νὰ καταλήγει σὲ «τολμηρές», θὰ λέγαμε, ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες δὲν προκύπτουν ἀβίαστα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἔχει στὴν διάθεσή της. Ταυτόχρονα, ὅμως, οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς στηρίζουν, νομίζω, τὸ βάρος τῆς παρουσιαζόμενης μελέτης γιὰ τὴν βυζαντινὴ βιβλιογραφία, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ συγγραφέας ξεκινώντας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Μακεδονίας, περιορισμένο μάλιστα στοὺς ἐξαρτημένους ἀγρότες, ξανοίγεται σὲ μία συνολικότερη θεώρηση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος τῆς μελέτης, πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται εὐρύτερος ἀπὸ τὸ ὑπὸ διαπραγμάτευση θέμα. Ἀλλωστε ἡ Λαῖου δίνει ἡ ἴδια τὴν ἀπάντηση στὴν πιθανὴ ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη: «Κατὰ τὴν γνώμη μου, σὲ ὅλες τὶς κτήσεις τῆς φθίνουσας Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (στὶς ὁποῖες κατὰ καιροὺς περιλαμβάνονταν ἡ Θεσσαλία, τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως, διάφορα νησιά, καθὼς κι ἓνα μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού ὅμως κατέρρεε μὲ γρήγορο ρυθμὸ), ἡ μεγάλῃ πλειοψηφία τῶν ἐξαρτημένων ἀγροτῶν ζοῦσε μὲ συνθήκες παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες πού ἀντιμετώπιζαν οἱ μοναστηριακοὶ πάροικοι τῆς Μακεδονίας».

Βέβαια, στὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση δὲν ὑπάρχει ὁ ὑπότιτλος τῆς ἀγγλικῆς, ἐξ αἰτίας πιθανόν τοῦ ὁποίου ἡ E. Patlagean παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο στὰ *Annales E.S.C.* (1980) εἶχε ἐπισημάνει ὅτι γιὰ νὰ γνωρίσουμε μία κοινωνία δὲν ἀρκεῖ ἡ ἐξέταση τῶν οἰκονομικῶν της μόνον χαρακτηριστικῶν. Πιστεύω, ὅμως, πὼς γιὰ τὸ Βυζάντιο ἔχουμε ἀκόμη τόσα πολλὰ

να μάθουμε για να τὸ κατανοήσουμε, πὸν μελέτες ὅπως αὐτὴ τῆς Λαΐου, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν θίγουν ὅλα ὅσα ἐνδεχομένως θὰ θέλαμε, κεντρίζουν τὴν σκέψη καὶ κάνουν τὸν βυζαντινὸ κόσμον οἰκειότερο. Καὶ ἐδῶ ἴσως ἔγκειται τὸ ἐνδιαφέρον πὸν μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει τὸ βιβλίον καὶ γιὰ τοὺς μελετητὲς τῶν μεταγενέστερων ἀπὸ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἐποχῶν.

TONIA ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Georges Vigarello, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1987, 283 σ.

Πληθαίνουν τελευταῖα, ιδιαίτερα στὸ χῶρον τῆς γαλλικῆς βιβλιοπαραγωγῆς, οἱ μελέτες πὸν ἔχουν ὡς ἀντικείμενον τὴν ἱστορία τῆς ἀτομικῆς ὑγιεινῆς. Στὸ ἐπικέντρο ποικίλων ἀναζητήσεων, ἡ ἀνίχνευση τῶν ἀντιλήψεων γύρω ἀπὸ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος σὲ χρόνους παρελθόντες ἀναδεικνύεται σὲ προνομιακὸ πεδίον μελέτης, ὅταν φωτίζεται ἀπὸ τὶς γόνιμες περιέργειες διαφορετικῶν γνωστικῶν περιοχῶν. Ἄμεσα συνδεμένη μὲ τὴν δημόσια ὑγιεινὴ, ἡ καθαριότητα ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορία τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τοῦ ἀνθρώπου, μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἱστορία τῶν πόλεων, τῶν ἐπιδημιῶν καὶ τῶν τεχνικῶν γνώσεων: μείζονα θέματα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας πὸν περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνιση καὶ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς. Σὲ συνάφεια μὲ τὰ τελευταῖα, ἐκεῖνα πὸν θίγουν τὴν διάδοση τῶν κανόνων ὑγιεινῆς μέσα ἀπὸ τὸ σχολεῖον, τὸν τύπον καὶ τὴν ἐκλαϊκευμένη ἱατρικὴ, ἐκεῖνα δηλαδὴ πὸν προβάλλονται ὡς νεωτερισμοὶ μέσα ἀπὸ τὸν λόγο τῶν ὑγιεινιστῶν τοῦ 19οῦ αἰῶνα, εἰκονογραφοῦν τὶς μεταλλαγῆς πὸν ἐπέρχονται στὸ πεδίον τῶν συλλογικῶν νοοτροπιῶν. Ἡ ἐσωτερικέυση τῶν σύγχρονων κανόνων ὑγιεινῆς θὰ χρειαστεῖ περίπου ἕναν αἰῶνα γιὰ νὰ ολοκληρωθεῖ. Διαδικασία μακρόχρονη πὸν ἐξηγεῖται ὅμως ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τοὺς ἀργοὺς ρυθμοὺς πὸν χαρακτηρίζουν τὶς πολιτισμικὲς ἀλλαγῆς.

Στὶς διαδικασίες ἐκπολιτισμοῦ τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν ἐντάσσει ὁ G. Vigarello τὴν ἐξέλιξη τῶν πρακτικῶν σωματικῆς ὑγιεινῆς ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα μέχρι τὶς μέρες μας. Προτείνει νὰ παρακολουθήσουμε τὰ διάφορα στάδια αὐτῆς τῆς διαδικασίας μὲ ἄξονα τὴν μετατόπιση τῶν εὐαισθησιῶν γύρω ἀπὸ δύο βασικὰ θέματα: τὶς ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ τὶς ιδιότητες τοῦ νεροῦ καὶ τὶς στάσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ σῶμα, τὸ δικό του καὶ τῶν ἄλλων.

Ἡ κατανόηση τῶν πρακτικῶν καθαριότητος στὴ μεγάλη χρονολογικὴ κλίμακα προϋ-

Georges Vigarello

Le propre et le sale

L'hygiène du corps
depuis le Moyen Age